

ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІХ ЯВИЩ

УДК 821.161.2-94.09

Тетяна Черкашина

ІСТОРІЯ ОПОВІДЕЙ ПРО СЕБЕ І СВОЄ ЖИТТЯ: ФОРМУВАННЯ ТИПОЛОГІЧНИХ РІЗНОВИДІВ

Стаття присвячена розглядові історії формування структурних і тематичних різновидів літератури особистого спогаду. Автор статті досліджує еволюційні зміни мемуарної, автобіографічної, щоденникової, епістолярної, подорожньої літератури з часів античності до початку ХХІ століття, виокремлюючи основні тенденції їх розвитку.

Ключові слова: література особистого спогаду, мемуаристика, автобіографіка, щоденникова література, епістолярій, подорожня література, вид, жанр, різновид.

Статья посвящена рассмотрению истории формирования структурных и тематических разновидностей литературы личных воспоминаний. Автор статьи исследует эволюционные изменения мемуарной, автобиографической, дневниковой, эпистолярной литературы, литературы путешествий со времен античности до начала ХХІ века, выделяя основные тенденции их развития.

Ключевые слова: литература личных воспоминаний, мемуаристика, автобиографика, дневниковая литература, эпистолярій, литература путешествий, вид, жанр, разновидность.

The article is devoted to the study of the history of formation structural and subject varieties of the self-writing works. The evolutionary changes of the literary memoirs, autobiographical literature, diaries, epistolary and travel writing from the Antiquity Age to the ХХІ century and their basic tendencies of development are investigated too.

Key words: self-writing works, literary memoirs, autobiographical literature, diaries, epistolary writing, travel writing, type, genre, variety.

Традиція розповідати про себе і своє життя бере свій початок ще в давні часи. Частина дослідників (зокрема Ж. Гюсдорф [7], В. Безрогов [1] та ін.) вбачають перші зародки спогадових творів у давньоєгипетських хвалебних написах, античних апологіях і т. ін. На сучасному етапі ми маємо вже значно розгалуженішу систему високохудожніх і суто фактографічних мемуарних й ав-

тобіографічних творів, які постали внаслідок складного еволюційного шляху — від окремих спогадових елементів у структурі синкретичних творів до чітко розмежованих жанрів та напрямів літератури особистого спогаду. І саме розгляд історії формування й подальшого розвитку структурних та тематичних напрямів європейської спогадової літератури став метою нашої статті.

Історія оповідей про себе і своє життя вже була предметом вивчення вітчизняних і зарубіжних науковців (як-от О. Галича, Ю. Осадчої, Г. Шевців, Г. Міша, М. Бахтіна, Ж. Госдорфа, Ф. Лежена, А. Златара, Ю. Зарецького, В. Безрогова та ін.), проте в більшості випадків йшлося про історію виникнення й побутування окремих жанрів чи видів спогадової літератури. У нашій статті ми робимо спробу комплексного дослідження жанрово-тематичного корпусу літератури особистого спогаду.

Перші розповіді про себе й своє життя з'явилися в часи античності. Тоді ж виокремилася й основна тематика літератури особистого спогаду. Так, предметом опису стали сучасна авторові епоха й основні історичні події (як-от «Анабасис» Ксенофонта чи «Записки про Галльську війну» Юлія Цезаря); відомі люди, з якими автор був знайомий (наприклад, спогади Ксенофонта про Сократа, апологія Сократа в Платона); власне життя, зокрема опис подорожей, учасником яких автор був особисто (мандрівні описи Геродота, «Географія» Страбона, «Німеччина» Тацита та ін.), розповідь про свої філософські переконання («До самого себе» Марка Аврелія), «самозвіт» про свою службову діяльність (праобраз майбутніх резюме та офіційно-ділових автобіографій) грецьких філософів і римських імператорів, коментування власної літературної творчості (прообраз сучасних автокоментарів).

Засобом відкритого полемічного спілкування стають листи (Епікура, Цицерона, Сенеки та ін.), які, за твердженням науковців, в античні часи «створювались як літературні твори, їх стиль і побудова визначалися риторикою» [5, стб. 1233].

У цей же час з'являються регулярні записи важливих історичних подій «в їх часовій послідовності» [5, стб. 1171], прообраз майбутніх щоденників.

Доба середньовіччя не сприяла розвиткові особистісно орієнтованої літератури, проте саме в цей час з'являється «Історія моїх

поневірянь» П. Абеляра, котра визначила новий напрям автобіографічного письменства, коли, за висловом Л. Касян, «цінними стають власні переживання як такі, без необхідності ілюструвати своїм життям догматичний релігійний досвід» [3, с. 47].

Подальшого розвитку набули мемуарна й епістолярна творчість, представлені англосаксонськими хроніками, літописами періоду Київської Русі, полемічним листуванням середньовічних монахів і т. ін.

Однак слід зауважити, що в більшості випадків йшлося про синкретичні твори, які поєднували в собі риси кількох видів літератури — мемуарної, автобіографічної, подорожньої, духовної, філософської, історичної та ін. Так, автобіографія могла бути складовою частиною повчань, духовних заповітів, листів, подорожніх описів, агіографій і таке інше. Історії власного життя могли писатися від третьої особи й бути складовою історичних хронік та літописів. Ця тенденція мала місце до XVII—XVIII століть, а в деяких літературах, як-от українській, аж до XIX століття.

Як відзначають літературознавці, розвиток літератури певного історичного періоду загалом і літератури особистого спогаду зокрема тісно пов'язаний із змінами суспільної свідомості тогочасних людей.

Початок книгодрукарства; відкриття Америки Х. Колумбом у 1492 р., подорожі В. да Гама (1497) й Ф. Магеллана (1519–1522), що довели правдивість теорії про те, що Земля кругла; поділ католицької церкви на католицизм і протестантство й релігійні війни, що виникли після цього і т. ін. спричинили значні інтелектуальні зрушення, які призвели до непевності людини доби Відродження. Одним із засобів дати відповіді на хвилюючі тогочасне суспільство питання став жанр есе, який виник у XVI столітті й дав змогу авторам виразити власну світоглядну позицію з будь-якого питання, через що він і був включений пізніше до масиву текстів літератури особистого спогаду.

Значний розвиток отримує подорожня література, представлена творами «Книга про різноманітність світу» Марко Поло, «Основні мореплавання, подорожі та відкриття англійської нації» Річарда Хаклута, «Історія подорожі, здійсненої до бразильської землі» Жана де Лері, «Мандри» Фірнао Мендіша

Пінту та ін. Більшість з цих творів були опубліковані й отримали широке визнання кількома століттями пізніше.

Загальноєвропейська політична нестабільність, територіальна та економічна експансія нових земель, відкриття Галілея та Коперника, релігійні війни, пануюча у XVIII столітті філософія Просвітництва, Велика французька революція призвели до переосмислення багатьох аспектів тогочасного життя не лише філософами, а й літераторами.

Численні етнографічні експедиції країнами світу, комерційні поїздки колонізованими землями спричинили новий етап розвитку подорожньої літератури, в якій «мандрівники відкривали й робили загальновідомими звичаї та організації життя різних суспільств, що, у свою чергу, давало поштовх до порівняльних роздумів і критичних суджень» [10, с. 211]. Значного поширення набули подорожні щоденники (як наприклад, «Щоденник подорожі до Східної Індії» Р. Шалля, «Щоденник подорожі до Ліссабона» (1755) Г. Філдинга, «Щоденник» (1784) Д. Кука та ін.).

З XVII століття активізується європейська мемуаристика, яка найбільшого поширення протягом XVII–XVIII століть набула у французькій та англійській літературах, де з'явилися твори кардинала де Реца, герцога Сен-Сімона, сера Е. Людлова, сера Д. Рересбі та ін.

З межі XVIII–XIX століть мода на мемуарну творчість почала розповсюджуватися іншими літературами світу. Зокрема, з XVIII століття зростає роль мемуарних творів у російській літературі, на межі XVIII–XIX століть з'являються класичні мемуари в німецькій літературі, з середини XIX століття активізується американська, іспанська та українська мемуаристика тощо.

Мемуари цього періоду були військово-політичного характеру й ушляхляли діяльність французького короля Людовіка XIV та англійської королеви Єлизавети. Військова мемуаристика набула поширення багатьма літературами світу й досі сприймається важливим історичним джерелом через фактичну основу описаних подій, хоча й у ненадійному, як для істориків, суб'єктивному висвітленні (дивись з цього приводу дослідження Д. Д. Попкіна [11], В. Безрогова [1], Н. Миронець [6] та ін.).

З кінця XVIII — початку XIX століть, поряд із військово-політичними (як-от твори Т. Мура, Х. Уолпола почали з'являтися літературно-мистецькі мемуари, жанровими варіаціями яких стали літературні портрети та спогади, що набули поширення з середини XIX століття.

У другій половині XVIII століття із мемуарної літератури виокремилася автобіографіка, появу якої більшість науковців (зокрема, Ф. Лежен, В. Безрогов та ін.) пов'язують із поширенням ідеї цінності кожної людини та кожного моменту її життя [1, с. 145]. Тогочасні автобіографи звернулися до історії формування й розвитку своєї особистості, розповіді про власний життєвий шлях, тим самим протиставивши індивідуально-спрямовану автобіографію суспільно-історично орієнтованим мемуарам.

За твердженням французького дослідника Ф. Лежена, автобіографіка з'явилася майже одночасно в більшості літератур Європи й світу [8, с. 43]. У Франції, і у світі загалом, першою автобіографією стала «Сповідь» Ж.-Ж. Руссо, у Німеччині зародження жанру автобіографії пов'язують з появою творів «Юність Генріха Стіллінга» Й. Г. Юнга та «Антон Райзер» К. Ф. Моріца, в Італії — з «Життям» В. Альф'єрі, у США — з автобіографією Б. Франкліна, в Англії — з автобіографією Е. Гіббона. Більшість із цих творів були вперше опубліковані й набули широкої популярності вже після смерті авторів (як у випадку з автобіографіями В. Альф'єрі, Е. Гіббона та Б. Франкліна). В українській літературі жанр автобіографії бере свій початок з середини XIX століття, з часу появи твору «Мое життя» (1860) П. Куліша.

У XVII—XVIII століттях у самостійний напрям спогадів виокремився епістолярій, приватні листи відомих особистостей, що мали, окрім фактографічного, велике культурно-мистецьке значення. При королівських дворах і в паризьких літературних салонах листи «гнали роль газети» [9, с. 68]. З них дізнавалися новини, їх захоплено читали. Як правило, вони призначалися не лише адресатові, а й усім до кого вони могли потрапити в руки. Найкращі зразки епістолярного жанру друкувалися для широкого розповсюдження. Так, великим попитом користувалися опубліковані в 1624 році «Листи» Геза де Бальзака, 1649 року побачили світ листи Вуатюра.

З XVIII століття листи отримали політичної гостроти, як наприклад: кореспонденція Вольтера, яку він писав щодня протягом усього життя, «Листи до Малерба» Ж.-Ж. Руссо, «Літературна кореспонденція» Д. Дідро, епістолярій, що був одночасно політичного, філософського й особистого характеру.

У XVII столітті в Англії, після остаточного виокремлення щоденників у самостійний жанр літератури (йдеться зокрема про щоденники С. Піпса та Д. Івліна), формується новий структурний напрям літератури особистого спогаду — щоденникова література. І якщо до XVII століття в європейській літературі побували переважно зовнішньо орієнтовані щоденники військової, суспільно-політичної й подорожньої тематики, в українській літературі XVII—XVIII століть вони були відомі під назвою діаріуша, то з XVII століття бере свій початок новий вид щоденникової творчості — більш інтимного спрямування, і саме він дав поштовх до виокремлення щоденника в жанр літератури з низкою характерних ознак, як-от поденна фіксація не лише навколишнього життя автора (суспільно-політичного, культурного, повсякденного), а і його думок, почуттів, емоцій. Перші щоденники писалися, здебільшого, для себе або кількох близьких людей й не були розраховані на оприлюднення. Вони не були обмежені жодними правилами написання, кодуванням, єдине, що їх об'єднувало — це звичка датувати записи. Епоха сентименталізму дала моду на оприлюднення своїх особистих записів і це дало поштовх до стрімкого розвитку жанру протягом наступних століть. Так, вже з кінця XVIII століття твори цього напрямку набули популярності в інших літературах, де відомими стали щоденники мадам де Стаель, Б. Констана, Й.-В. Гете, О. С. Пушкіна та ін. Українська щоденникова література, у сучасному розумінні цього терміна, побутує з XIX століття, з часу появи «Журналу» Л. Кричевської (1817), «Щоденника» М. Маркевича (1840–1853), «Журналу» (1857–1858) Тараса Шевченка, щоденника П. Куліша та ін.

Доба сентименталізму, з її тяжінням до опису почуттів, спричинила розвиток спогадової белетристики, творів, в яких дійсні події та факти з життя автора й людей з його оточення переосмислюються, художньо обробляються та подаються у вигляді нібито фіктивної історії з вигаданим сюжетом і персонажами.

Спочатку в англійській, а згодом і в інших літературах, почали виникати нові жанрові (як-от роман у листах) й тематичні (наприклад, мемуарний, автобіографічний, подорожній роман) модифікації вже усталеного романного жанру («Рене» Шатобріана, «Дитинство. Отроцтво. Юність» Л. М. Толстого, «Художник», «Музикант» Т. Шевченка). Спільним для цих творів був амбівалентний характер письма, бо, з одного боку, йшлося про документальні мемуари, автобіографію і т. д. з їх тяжінням до відтворення дійсної історії з життя, а з іншого, — про фікційний жанр роману, який передбачав вигаданий сюжет і персонажів.

Таким чином, вже в XVII—XVIII століттях у більшості європейських літератур оформилися основні структурні (мемуаристика, автобіографіка, щоденникова література, епістолярій) й тематичні (подорожня, військова та ін.) різновиди літератури особистого спогаду. В українській літературі вони побутують з XIX століття.

Розвиток видавничої справи в XIX столітті; публікація написаних раніше, але невідомих чи маловідомих на той час мемуарів, автобіографій, щоденників, листів, подорожніх нотаток і т. ін.; стрімкий злет популярності журналістики, яка стала справжньою «четвертою владою», призвели до спогадового буму, що набрав ще більшої сили протягом наступних століть. Мемуари, автобіографії, щоденники, листи писалися й видавалися такими темпами, що літературознавці й літературні критики XIX століття не встигали їх досліджувати. Значного поширення набули військові та історичні мемуари, різноманітні автобіографічні, сповідальні й апологічні твори.

Завдяки ученням Ш.-О. Сент-Бева й І. Тена до літературного обігу було уведено цілий корпус спогадових творів, які до цього сприймалися як паралітература (йдеться передусім про автобіографічні нариси, інтимні щоденники, нотатки, записні книжки тощо). Збільшився інтерес до життя митців і літераторів, що, у свою чергу, призвело до розвитку літературно-мистецької мемуаристики, щоденникової літератури й епістолярію.

У наступному столітті вже існуючі структурні й тематичні різновиди літератури особистого спогаду отримали подальшого розвитку.

Як пише О. Галич: «XX століття найдраматичніше в людській історії: дві світові війни, безліч революцій, замахів, змов, актів терору, державних переворотів, техногенних катастроф. Початок століття — далека англо-бурська війна, кінець — досить близькі від України балканські події та чеченська війна, і в такому обрамленні мільйони людських дол, щасливих і нещасливих, драматичних і трагічних, оптимістичних і не дуже...» [2, с. 4].

Значної ваги набуває військово-політична мемуаристика, в один із тематичних різновидів мемуарної літератури виокремлюється табірна проза, що є «документальним свідченням про пережите в'язнями радянських і нацистських концтаборів» [4, с. 62].

Поширення теорій З. Фрейда, К.-Г. Юнга, Ж. Лакана, Ж. Дельоза та ін. призвело до появи нового типу автобіографічного письма — автобіографічних психоаналітичних студій. Як наслідок, за твердженням Л. Касян, виникає загальна «тенденція до максимальної самооголеності» [3, с. 48], через що «практично не залишається закритих, заборонених тем» [3, с. 48].

З кінця 1960-х років намітився зсув від домінування змісту до пріоритету форми, через що, за висловом В. Безрогова, виникло багато нових, часом дивних, жанрових і видових форм. Як відзначає Л. Касян, у XX столітті відбулося «поступове ускладнення жанрових форм, поглиблення психологізму, розширення проблематики, урізноманітнення арсеналу художніх засобів» [3, с. 48].

Наприкінці 1960-х — протягом 1970-х років все активніше почала стиратися межа між документальністю та фікційністю. Як наслідок, виник новий різновид мемуарного й автобіографічного письма — автофікційна белетристика, закладена «Антимемуарами» А. Мальро та романом «Син» С. Дубровські. Цей пласт фікційної мемуаристики й автобіографіки представлений вигаданими автобіографічними історіями фіктивних персонажів, які видаються за дійсні історії з життя автора. Через значне переважання фікційності над документальністю ці твори відносяться до царини художньої, а не документальної літератури.

Намічені в XX столітті тенденції розвитку літератури особистого спогаду продовжуються й на початку XXI століття.

Таким чином, література особистого спогаду, яка поєднала нефікційні розповіді реально існуючої людини про те, свідком

чи учасником чого вона була особисто, пройшла протягом століть складний еволюційний шлях, внаслідок чого в ній намітилося чотири основні структурні різновиди (як-от мемуаристика, автобіографіка, щоденникова література, епістолярій тощо) та велика кількість тематичних видів, які постійно розширюються й доповнюються. Наше дослідження даної проблематики не є вичерпним і її подальший розгляд допоможе краще осягнути сутність літератури особистого спогаду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безрогов В. Г. Автобіографія и история: некоторые комментарии историка к автобиографическим исследованиям / В. Г. Безрогов // Хеннингсен Ю. Автобіографія и педагогика / Ю. Хеннингсен; [Пер. с нем. В. А. Волкова]. — М.: Изд-во УРАО, 2000. — С. 133–180.
2. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: Монографія / О. А. Галич. — Луцьк: Знання, 2001. — 246 с.
3. Касян Л. Жанр автобіографії у світовому письменстві / Л. Касян // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 2010. — № 10. — С. 46–49.
4. Колошук Н. Г. Табірна проза в парадигмі постмодерну: Монографія / Н. Г. Колошук. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. — 500 с.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина; Институт научн. информации по общественным наукам РАН. — М.: НПК «Интелвак», 2003. — 1600 стб.
6. Миронець Н. Джерела історичної пам'яті / Н. Миронець. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. — 400 с.
7. Gusdorf G. Lignes de vie: Les écritures du moi / G. Gusdorf. — Paris: Odile Jacob, 1991. — 430 p.
8. Lejeune P. L'autobiographie en France / P. Lejeune. — Deuxième édition. — Paris: Armand Colin, 2004. — 192 p.
9. La littérature française: les grands mouvements littéraires du XVIIe siècle / présentés par Carol Narteau et Irène Nouaihaç. — Paris: Librio, 2009. — 96 p.
10. Littérature 2de: textes et méthode / sous la dir. d'Hélène Sabbah. — Deuxième édition. — Paris: Hatier, 1996. — 448 p.
11. Popkin D. J. History, Historians and Autobiography / Jeremy D. Popkin. — Chicago: The University of Chicago Press, 2005. — 349 p.